

SUBSTANȚIALISM, CULTURALISM ȘI FORMALISM ÎN ANTROPOLOGIA ECONOMICĂ

Sergiu Bălan*

sergiub99@yahoo.com

Abstract: *Polanyi's opinion is that there are two meanings of the term "economic", the substantial and formal, and they are heterogeneous. One is based on a deductive and logical mode of thinking, whereas the other is descriptive and built on experience. His ideas led to the birth of a two new school of thinking in economic anthropology, the so-called 'substantivist' and 'formalist' orientations. Formalists argue that economic rationality of maximizing individual can be found in all societies and in all forms of behavior, while substantivists maintain that economy is a type of human activity that is integrated, institutionalized and embedded in various social institutions, belonging to different cultures. The methodological dispute between the two schools was long-lasting and ended undecided, but it has the merit of having raised a number of other very interesting and perennial questions for other disciplines and inter-disciplinary areas of research.*

Keywords: *Polanyi, substantivism, formalism, culturalism, methodology, economic anthropology, neo-classic economics, economic man.*

1. Din punctul de vedere al antropologiei economice, trei dintre contribuțiile teoretice ale lui Karl Polanyi prezintă un interes deosebit: ideea după care sistemul economic este întotdeauna încorporat, înglobat (*embedded*) în cel social și cultural, distincția operată de el între cele trei forme ale procesului distribuirii bunurilor (reciprocitatea, redistribuirea și schimbul) și concepția sa despre existența a două înțelesuri fundamentale ale economicului, cel substanțial și cel formal.

Ideea conform căreia economicul este încorporat în social ține de maniera holistă de interpretare, care este proprie antropologiei: nicio parte a unui sistem nu poate fi înțeleasă decât prin raportare la întreg, deoarece existența și funcționarea ei depind de faptul că în mod esențial este o parte a sistemului și pot avea loc doar în acest context. Aceasta înseamnă că activitatea economică este posibilă doar în contextul societății și poate fi înțeleasă doar dacă ținem seama de acest lucru, deci trebuie ca în explicarea ei să se țină mereu seama de structurile sociale, culturale și politice în cadrul cărora ea se desfășoară.¹

Economia înțeleasă în sens larg, drept un proces de interacțiune dintre om și mediul său, prin care acesta obține cele necesare satisfacerii necesităților sale

* **Lect. univ. dr., - Academia de Științe Economice; cercetător științific, Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”.**

¹ S. Plattner, *Introduction*, în S. Plattner (ed.), *Economic Anthropology*, Stanford, Stanford University Press, 1989, p. 3.

este, după opinia lui Polanyi, un proces integrat (*integrated*) și instituționalizat (*instituted*). Aceasta înseamnă, pe de o parte, că în contextul vieții economice acționează niște principii care îi conferă unitate, stabilitate, niște structuri care o configurează și asigură interdependența și recurența diferitelor sale aspecte. Pe de altă parte, aceste principii dau naștere unor instituții specifice, în contextul cărora oamenii își desfășoară activitățile economice. Spre exemplu, legile pieței libere sau principiile planificării economice sunt structurile care integrează economia, iar sistemul capitalist și cel socialist, prin componentele lor, sunt instituțiile corespunzătoare.²

A doua idee se referă la cele trei structuri care determină modul în care se produce distribuția bunurilor și, în opinia lui Polanyi, pot fi regăsite, în diferite grade de prezență, în orice sistem economic: reciprocitatea, redistribuirea și schimbul comercial. Reciprocitatea este o formă de distribuție a bunurilor și serviciilor care include mișcările acestora între agenți care se află într-o relație de simetrie. Redistribuirea desemnează mișcările bunurilor ce au ca efect schimbarea proprietarului către un centru și apoi dintre centru către exterior. Schimbul comercial se referă la transferul bunurilor într-un sistem de piață.

Conform lui Polanyi, toate sistemele economice prezintă sisteme de distribuție a bunurilor, însă numai economiile capitaliste occidentale sunt integrate prin intermediul piețelor în care funcționează sistemul prețurilor. Economiile tradiționale (cele din perioade anterioare ale istoriei ori cele din societățile primitive) sunt integrate în principal prin reciprocitate și redistribuire, chiar dacă întâlnim în contextul unora și piața, ca locație fizică unde se petrec schimburi comerciale. În principiu, consideră Polanyi, în economiile de tip occidental se regăsesc toate cele trei forme de distribuție, în economiile socialiste și în cele tradiționale, doar redistribuirea și reciprocitatea, iar în societățile primitive lipsite de o conducere politică, doar reciprocitatea. Urmează de aici că simpla prezență a pieței ca locație fizică a schimbului comercial sau aceea a banilor nu reprezintă în sine semne ale existenței unei economii capitaliste. În multe dintre economiile tradiționale putem identifica prezența unor obiecte care joacă rolul banilor, însă e vorba mai ales de bani cu destinație specială și nu de o monedă cu utilizare generală, care să îndeplinească funcția de standard universal, precum în economia de piață. Din cauza faptului că banii cu destinație specială și bunurile sau serviciile ce pot fi obținute în schimbul lor au o circulație restrânsă la anumite sfere ale societății, economiile precapitaliste sunt multicentrice, adică prezintă mai multe sfere de schimb. Prin contrast, economiile capitaliste sunt prin definiție unicentrice, deoarece toate bunurile, serviciile și mijloacele de producție circulă într-o singură sferă unificată de schimb, integrată prin acțiunea principiilor pieței și făcută posibilă de utilizarea banilor de folosință universală.³

² K. Polanyi, *Economics as Instituted Process*, în K. Polanyi, C. Arensberg, H. Pearson (eds.), *Trade and Markets in the Early Empires*, Glencoe, The Free Press, 1957, pp. 243-270, republicat în E.E. LeClair, H.K. Schneider (eds.), *Economic Anthropology. Readings in Theory and Analysis*, New York, Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1968, p. 122-142.

³ B. Isaac, Karl Polanyi, în J. Carrier (ed.), *A Handbook of Economic Anthropology*, Cheltenham/Northampton, MA, Edward Elgar Publishing Limited, 2005, pp. 14-25.

Diferențele dintre cele două sisteme economice, acela tradițional și acela occidental actual se reflectă în mod necesar și în plan teoretic. Acest fapt conduce, după opinia lui Polanyi, la emergența a două moduri diferite de a înțelege economia: modul formalist și modul substanțialist. Această contribuție teoretică a sa ne interesează în mod deosebit în acest context.

Conform celor spuse de Polanyi, „înțelesul substanțial (*the substantive meaning*) al economiei derivă din dependența omului de natură și semenii săi, în ceea ce privește subzistența. El se referă la interacțiunea cu mediul său natural, în măsura în care aceasta conduce la obținerea mijloacelor de satisfacere a nevoilor sale materiale. Înțelesul formal al economiei derivă din caracterul logic al relațiilor dintre scopuri și mijloace [...] el se referă la o instanțiere definită a alegerii, și anume aceea între diferitele utilizări ale unor mijloace, induse de insuficiența acestora. Dacă vom numi regulile care guvernează alegerea mijloacelor cu termenul de logică a acțiunii raționale, atunci am putea denumi această specie a logicii cu un termen improvizat, știință economică formală. Cele două înțelesuri primare ale economiei, cel substanțial și cel formal, nu au nimic în comun. Ultimul derivă din logică, primul din fapte.”⁴

În consecință, după opinia lui Polanyi, cele două înțelesuri originare ale termenului „economic”, cel substanțial și cel formal, sunt cu totul eterogene. Unul este deductiv și întemeiat pe logică, celălalt descriptiv și întemeiat pe experiență. Înțelesul formal presupune un set de reguli ce fac referire la alegerea între utilizările alternative ale resurselor insuficiente. Înțelesul substanțial nu presupune nici alegerea, nici insuficiența resurselor; existența omului poate sau nu să atragă după sine necesitatea alegerii și, în cazul în care există, alegerea poate să nu fie determinată de efectul limitativ al unui deficit de resurse. Într-adevăr, unele dintre cele mai importante condiții fizice și sociale ale existenței, precum disponibilitatea aerului și a apei sau devotamentul unei mame față de copilul său, nu sunt, de regulă, niște resurse limitate. Considerentele aplicate în fiecare dintre cele două cazuri diferă în același fel în care tăria logică a silogismului diferă de forța naturală gravitației. În primul caz, legile care acționează sunt cele ale minții, în al doilea caz, sunt cele ale naturii.

Opinia lui Polanyi este aceea după care doar înțelesul substanțial al termenului „economic” poate oferi conceptele de care au nevoie științele sociale pentru o investigație a tuturor economiilor reale din trecut și din prezent. Din păcate însă, în lumea contemporană s-a generalizat întrebuințarea unei terminologii în care cele două înțelesuri, cel substanțial și cel formal, sunt amestecate în mod naiv: „conceptul actual al „economicului” sintetizează ideea de «subzistență» și ideea caracterului «deficitar» al resurselor fără a avea o suficientă conștientizare a pericolului acestei fuziuni pentru claritatea gândirii.”⁵

Această confuzie terminologică este și ea o consecință a „marii transformări” despre care a vorbit Polanyi și care înseamnă trecerea în Occident, în secolul al XIX-lea, la un sistem social caracterizat de impunerea în plan economic a relațiilor de piață de tip *laissez-faire* și în plan politic de aceea a statului național,

⁴ K. Polanyi, *op.cit.*, p. 122.

⁵ *Ibidem*, p. 123.

astfel că el denumește acest sistem social cu termenul „sistem de piață”. În acest sistem, dorința oamenilor de a face schimburi de natură comercială determină apariția unei instituții autonome, piața, care ajunge în scurt timp să dețină rolul principal și chiar să aibă control asupra întregului sistem economic. Mai mult decât atât, economicul însuși începe să fie conceput ca fiind cel mai important domeniu al societății, așa încât toate celelalte principii de organizare a societății devin secundare în raport cu principiile economice ale pieței. În consecință, „în loc ca economia să fie conținută în relațiile sociale, relațiile sociale sunt acelea care ajung să fie conținute în sistemul economic. Importanța vitală a factorului economic prevalează în raport cu orice altceva.”⁶ Această inversare are loc din cauza faptului că, odată ce sistemul economic s-a organizat în forma unor instituții separate, întemeiate pe motivații umane specifice și li se acordă un statut special și independent, întreaga societate trebuie reconfigurată astfel încât să permită sistemului să funcționeze în conformitate cu propriile sale legități. „Acesta este înțelesul cunoscutei afirmații după care o economie de piață poate funcționa numai în contextul unui sistem de piață.”⁷

Conform lui Polanyi, conceptul de economie ca domeniu al alegerii este aplicabil doar aceluși tip de organizare a existenței umane ce a luat naștere în Europa Occidentală și America de Nord în ultimele două secole și care are este integrat printr-un sistem de piață ce determină stabilirea prețurilor. Din moment ce schimburile, așa cum au ele loc într-un astfel de sistem, îi antrenează pe participanți în alegeri determinate de o insuficiență a resurselor, sistemul poate fi redus la un model care acreditează aplicarea metodelor bazate pe înțelesul formal al „economicului”. Atâta vreme cât economia este controlată de un astfel de sistem, înțelesul formal și cel substanțial vor coincide în practică, iar teoria economică de sorginte formalistă va fi adecvată pentru explicarea fenomenelor economice.

În ceea ce privește societățile non-occidentale, Polanyi consideră că viața lor economică nu poate fi înțeleasă și descrisă în mod adecvat decât dacă se recurge la înțelesul substanțial al economiei și nu la cel formal ori la o sinteză a celor două, așa cum este cazul cu economia occidentală unde, „în condițiile sistemului de piață, termenii erau cât se poate de firești. Dar antropologul, sociologul sau istoricul, fiecare încercând să studieze locul ocupat de economie în societatea umană, au fost confrunțați cu o mare varietate de instituții, altele decât piața, în care existența omului era încorporată. Aceste probleme nu pot fi abordate cu ajutorul unei metode analitice concepute pentru un tip special de economie, care este dependentă de prezența elementelor specifice ale pieței.”⁸

2. După cum se poate lesne observa, înțelesul formal al economiei nu este nimic altceva decât modul de a înțelege sfera economicului pe care îl propune economia neo-clasică: economia este domeniul deciziei, al alegerii privitoare la alocarea unor resurse limitate pentru satisfacerea unor necesități nelimitate, în

⁶ K. Polanyi, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, Beacon Press, 2001, cap. 5, „Evolution of the Market Pattern”, p. 60.

⁷ *Loc. cit.*

⁸ K. Polanyi, *Economics as Instituted Process*, ed. cit., p. 123.

scopul maximizării utilității. Înțelesul substanțial nu exclude existența problemei alegerii, însă ori de câte ori vorbim despre comportamentul economic din societățile non-occidentale interpretându-l din perspectiva teoriei alegerii raționale, trebuie să ținem seama de ideea că ea se face într-un context social precis determinat de faptul că în acestea economia este înglobată în societate și nu invers, cum se întâmplă azi în occident.

Ideile lui Polanyi au determinat apariția unei direcții de gândire în antropologia economică, așa-numita „orientare substanțialistă”, între ai cărei membri se numără Paul Bohannan, Pedro Carrasco, Louis Dumont, Timothy Earle, Maurice Godelier, Claude Meillassoux, John Murra, Marshall Sahlins, Rhoda Halperin, Eric Wolf și George Dalton, acesta din urmă fiind și urmașul lui Polanyi în poziția de lider al mișcării. În principiu, substanțialiștii argumentează că înțelesul formal al economiei, propriu microeconomiei neo-clasice, nu oferă un aparat conceptual adecvat decât pentru studierea economiei occidentale contemporane. În ceea ce privește economiile non-capitaliste, utilizarea unor concepte precum cerere, ofertă, piață, alegere rațională, profit etc., care sunt adecvate în economia de piață, nu este recomandată deoarece ele au înțelesuri diferite în acest context, ori chiar nu au pur și simplu niciun înțeles. Motivul pentru care aceste concepte nu au o aplicabilitate universală, consideră Dalton, este acela că „Economia primitivă nu diferă gradual, ci tipologic de economia industrială de piață. Absența tehnologiei, a mașinilor, a organizării atotcuprinzătoare în forma pieței și a banilor cu multiple întrebuintări posibile, alături de faptul că tranzacțiile economice nu pot fi înțelese separat de obligațiile sociale, creează un fel de univers non-euclidian în care teoria economică occidentală nu poate fi aplicată eficient. Încercarea de a traduce procesele economiei primitive în echivalentele lor funcționale occidentale escamotează tocmai acele trăsături ale economiei primitive care o deosebesc de a noastră.”⁹

În consecință, substanțialismul este o teorie profund relativistă, care susține că activitățile și comportamentele economice din diferite societăți sunt întemeiate pe principii logice complet diferite. De aceea, fiecare sistem trebuie studiat în contextul său propriu și prin intermediul conceptelor care îi descriu adecvat conținuturile sau, după cum plastic se exprimă Richard Wilk, „instrumentele utilizate pentru înțelegerea capitalismului sunt la fel de inutile pentru studiul economiei vechilor azteci precum un cuțit de cremene ar fi pentru repararea unui avion cu reacție.”¹⁰ Principala diferență tipologică între societatea modernă capitalistă și celelalte, care au precedat-o sau care coexistă actualmente cu ea privește problema alegerii: în acestea din urmă, conform celor spuse de Polanyi, oamenii nu sunt întotdeauna constrânși să facă alegeri privind alocarea resurselor limitate între scopuri alternative și nici nu acționează întotdeauna motivați de interesul propriu egoist, adică nu sunt orientați mereu spre maximizare, ori spre profit. Ceea ce determină mai degrabă maniera în care ei fac

⁹ G. Dalton, *Economic Theory and Primitive Society*, în E.E. LeClair, H.K. Schneider, *Economic Anthropology. Readings in Theory and Analysis*, New York, Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1968, p. 164.

¹⁰ R. Wilk, L. Cliggett, *Economies and Cultures. Foundations of Economic Anthropology*, Second Edition, Boulder, Colorado, Westview Press, 2007, p. 8.

alegeri este contextul social: din motive legate de propria sa istorie, fiecare societate și-a construit un sistem de reguli morale și de conviețuire socială care configurează, conștient sau nu, motivațiile și dorințele membrilor săi. Dacă la această situație adăugăm și faptul că, din cauza relativei simplități a tehnologiei pe care o utilizează, membrii societăților primitive sunt confrunțați cu mult mai puține situații în care trebuie să facă alegeri. Conform lui Dalton, „un locuitor din Trobriand învață și aplică regulile comportamentului economic din societatea sa aproape în același fel în care un american învață și aplică regulile limbajului în a sa [...] În economiile primitive, constrângerile legate de alegerile individuale ce privesc bunurile materiale și activitățile economice sunt extreme și sunt dictate nu doar de obligațiile sociale, dar și de tehnologia primitivă și de mediul ambiant fizic. Pur și simplu, aici nu există echivalente pentru diversitatea de alegeri privitoare la bunuri și activități din capitalismul industrial, care fac să aibă înțeles concepte economice precum «maximizare» și «economisire».”¹¹

În consecință, pentru substanțialiști, indivizii din comunitățile primitive nu sunt confrunțați atât de frecvent cu problema alegerii din cauza modului lor mai simplu de viață, iar când fac alegeri, acestea nu au drept criteriu fundamental principiul maximizării, ci cutumele și regulile sociale, pe care aceștia le pun mai presus de considerentele utilitare. Pentru Polanyi și Dalton, subliniază Richard Wilk, oamenii sunt în primul rând niște ființe conformiste, ale căror decizii sunt prescrise de regulile sociale, și nu niște agenți perfect raționali, cum e cazul în teoria neo-clasică.¹² Din acest motiv, interesul substanțialiștilor se îndreaptă mai ales către studierea instituțiilor economice, adică a acelor structuri ale societății în care oamenii sunt organizați cu scopul desfășurării activităților de producție, distribuire și consum, și mai puțin către studiul acțiunilor indivizilor înșiși. Aceasta îi apropie de ceea ce se numește „economia socială”, care are drept unitate de analiză societatea ca întreg și nu individul ori familia, deoarece consideră că numai dinamica sistemului ca întreg este importantă, în măsura în care doar ea și nu acțiunile individuale, determină orice schimbare notabilă a societății.

Concentrându-și atenția asupra matricei instituționale în care are loc alegerea, substanțialiștii au respins individualismul metodologic (ideea că unitatea de bază a analizei este individul) și au considerat că teoria maximizării nu are nicio relevanță pentru antropologia economică. Astfel, Rhoda Halperin argumentează că individualismul metodologic nu poate da seamă de procesele și reacțiile schematizate, predeterminate care au loc în diferitele sisteme culturale și nici nu poate explica de ce apar diferențele și similaritățile trans-culturale. Mai mult, spune ea, „dacă atribuim tuturor indivizilor, din toate culturile, aceeași motivație rațională, utilitaristă, atunci toate procesele economice din toate culturile ar trebui să arate identic”, ceea ce ar lăsa neexplicate diferențele dintre instituțiile economice din diferite societăți.¹³ De ce, spre exemplu, o societate

¹¹ G. Dalton, *Theoretical Issues in Economic Anthropology*, în „Current Anthropology”, nr. 10, 1969, pp. 63-102.

¹² R. Wilk, L. Cliggett, *op. cit.*, p. 9.

¹³ R.H. Halperin, *Cultural Economies Past and Present*, Austin, University of Texas Press, 1994, p. 13.

definește și maximizează utilitatea în termenii respectării unor obligații reciproce extrem de complexe, în timp ce alta face acest lucru în termenii puterii de a achiziționa posesiuni materiale? În general, arată George Dalton, toate sistemele economice împărtășesc o serie de elemente comune, cum ar fi schimbul, alocarea resurselor, transferul, munca, producția de bunuri și servicii, însă diferă în ceea ce privește modul în care este organizată producția, în care resursele sunt direcționate spre anumite întreprinderi, precum și în maniera în care bunurile sunt distribuite și consumate, adică pe scurt diferă în privința modurilor în care, după expresia lui Polanyi, economia este instituționalizată.¹⁴ Dacă nu ținem seamă de aceste diferențe și încercăm să aplicăm teoria maximizării la sisteme economice unde ea nu se potrivește, nu putem decât să producem confuzie. Astfel, e corect să spunem că teoria neo-clasică se aplică la sistemul economic occidental, dar nu mai este corect să credem că, oricare ar fi sistemul economic despre care vorbim, teoria trebuie să se aplice și în acel caz, fiindcă e valabilă pentru orice sistem economic. După cum foarte plastic se exprimă Dalton, „a spune că pisica este un patrupeze și apoi a afirma că, deoarece atât pisicile, cât și câinii sunt patrupezi, ar trebui să-i denumim pe toți pisici, nu schimbă cu nimic natura pisicilor. Nici măcar nu produce câinilor vreo confuzie, ci doar îl zăpăcește pe cititor.”¹⁵

Mai mult decât atât, după cum observă Richard Wilk, din punctul de vedere al unor cercetători, nici chiar adoptarea unui punct de vedere substanțialist nu este suficientă, deoarece perspectiva substanțialistă asupra economiei nu mai lasă destul loc în explicație pentru ceea ce antropologii numesc îndeobște „cultură”. Fenomenele și procesele economice sunt descrise și explicate în termeni de structură socială, grupuri, instituții și reguli sociale și nu se mai face apel la concepte ce țin de antropologia culturală, precum simbol, sens, ori valoare.

Din acest motiv, o serie de cercetători, promotorii a ceea ce s-a numit „orientarea culturalistă”, au considerat că substanțialistii nu merg suficient de departe în critica lor referitoare la încercarea de a aplica modelul economic occidental pentru studiul tuturor sistemelor economice din lume. Cel mai important dintre ei este Stephen Gudeman, care a încercat să demonstreze că toate elementele comportamentelor economice reprezintă niște constructe culturale, și de aceea trebuie întotdeauna să pornim analiza unui sistem economic de la modul în care membrii societății respective înțeleg concepte precum „schimb”, „profit” sau „bani”. Cu alte cuvinte, nu trebuie să construim o teorie economică pornind de la modul de funcționare al economiei occidentale și apoi să încercăm să aplicăm acest model într-o manieră nediscriminatorie în toate celelalte cazuri studiate, ci mai degrabă să pornim de la modelul „local”, construit pe baza felului în care localnicii concep lucrurile. Aceasta nu înseamnă doar să identificăm modul în care aceștia își organizează comportamentul economic în funcție de sistemul general al valorilor culturale (de exemplu, cât de mult apreciază timpul liber în raport cu cel petrecut în activități productive, sau cât de

¹⁴ G. Dalton, *op.cit.*

¹⁵ G. Dalton, *Bridewealth vs. Brideprice*, în „*American Anthropologist*”, Nr. 68, 1966, pp. 732-738.

înclinați sunt către activități de achiziție de bunuri), ci și să vedem ce anume înțeleg ei prin eficiență, profit, schimb și așa mai departe.

Gudeman consideră, pe de o parte, că acțiunea economică este construită după reguli care pot aparține unor sfere non-economice, de care ea nu poate fi izolată, precum aceea religioasă ori aceea socială, astfel că o activitate din domeniul producerii, distribuirii ori consumului poate fi gândită ca un rezultat al unei decizii libere motivate de considerente utilitare, ca o secvență inevitabilă de gesturi prescrise, ca rezultat al unor dispoziții supranaturale ori ca o combinație a tuturor acestora. Pe de altă parte, el susține că nu există niciun model universal valabil al comportamentului economic, ci doar formulări diverse, caracteristice diferitelor culturi particulare. În consecință, toate teoriile occidentale, chiar și aceea substanțialistă, nu sunt altceva decât niște construcții culturale caracteristice pentru un anumit spațiu cultural, așa încât „de ce am accepta că teoriile occidentale ar fi valabile trans-cultural sau că ar oferi vreo sesizare esențială a conceptelor economice esențiale, dat fiind faptul că s-ar putea ca tocmai căutarea acestor concepte să fie o obsesie occidentală modernă?”¹⁶ Căutarea unei teorii universale valabile nu ar exprima decât convingerea occidentalilor că aceasta trebuie să existe și că e tocmai aceea pe care ei au construit-o pornind de la propriul lor sistem economic și astfel ar fi o altă expresie a etnocentrismului vesticilor și a tendinței de a impune pretutindeni propriul model cultural.

Această perspectivă creează însă posibilitatea instituirii unui relativism absolut, în care să avem tot atâtea modele explicative, câte societăți sunt studiate de către antropologi. Conștient de aceasta, Gudeman va propune și el, în cele din urmă în cartea sa din 2008 *Tensiunea economiei. Dialectica comunității și pieței* o schemă cu pretenție de aplicabilitate universală, însă suficient de generală ca să permită subsumarea tuturor cazurilor particulare. Astfel, el consideră că indiferent de sistemul social și economic din care fac parte, oamenii practică două maniere de a rezolva problemele producției, distribuirii și consumului bunurilor: piața sau schimbul impersonal și mutualitatea sau comunitatea. Piața denumește domeniul schimbului în condiții de competitivitate, anonim, neafectat de relații personale între indivizi, în care aceștia transferă bunuri, muncă, bani sau idei.¹⁷ La rândul său, comunitatea este domeniul în care oamenii transferă între ei bunuri și servicii care instituie, mediază ori consolidează relații sociale personale: „Prin mutualitate sau comunitate sunt asigurate sau alocate bunuri ori servicii prin intermediul unor legături constante, cum ar fi taxarea sau redistribuirea; în gospodării, grupuri familiale ori alte grupuri, prin cooperare, prin transferul de zestre, prin moștenire, prin reciprocitate sau prin activități ce asigură auto-suficiența, cum ar fi agricultura, grădinăritul sau îngrijirea gospodăriei.”¹⁸ Între aceste două sfere, care se regăsesc în fiecare societate, după opinia lui Gudeman, există o tensiune dialectică, al cărei rezultat e de fiecare dată diferit, astfel că în

¹⁶ S. Gudeman, *The Anthropology of Economy*, Oxford, Blackwell Publishing, 2004, p. 4.

¹⁷ Idem, *The Economy's Tension. The Dialectics of Community and Market*, New York/Oxford, Berghahn Books, 2008, p. 4.

¹⁸ *Ibidem*, p. 5.

diversele societăți găsim grade diferite de dominanță al uneia dintre ele, iar aceste grade sunt în perpetuă schimbare.

3. În anii 1960, în științele sociale s-a făcut simțită o tendință care pare să aibă reveniri periodice – precum aceea din perioada Iluminismului sau aceea manifestată de pozitivisti din secolul al XIX-lea – de a căuta și de a impune metode de cercetare mai riguroase, după modelul celor din științele exacte. În antropologie, s-a considerat că munca de cercetare în teren ar trebui să nu mai fie bazată exclusiv pe observații mai mult sau mai puțin întâmplătoare, ci să aibă loc într-un cadru teoretic formulat dinainte, cu scopul de a testa la fața locului diverse ipoteze, mai degrabă decât a explora o realitate cu totul necunoscută. Despre substanțialiști, cu mefiența lor față de știința economică și de varianta ei neoclasică, s-a afirmat că împiedică progresul cunoașterii în acest domeniu și au tendința de a transforma antropologia economică într-o disciplină eminentemente descriptivă, asemănătoare istoriei. Insistența lor asupra faptului că sistemul social ori cel cultural ar trebui să explice toate elementele comportamentului economic a ajuns să fie privită cu suspiciune, deoarece reduce semnificativ sau chiar elimină complet calitatea de agent a individului uman, a cărui libertate de acțiune și de alegere este astfel negată. Cei care au criticat astfel abordarea substanțialistă au făcut trimitere la distincția operată de către Polanyi între formal și substanțial și s-au plasat explicit pe poziția opusă, conform căreia studiul economiei înseamnă investigarea problematicii deciziei raționale cu ajutorul modelului propus de economia neo-clasică, numindu-se ei înșiși „formaliști”. Cei mai importanți reprezentanți ai acestei orientări sunt Robbins Burling, Edward LeClair, Frank Cancian, Scott Cook și Harold Schneider, considerat liderul școlii formaliste.

Cel care a inițiat critica formalistă la adresa substanțialiștilor a fost Scott Cook, într-un articol din 1966, în care arată că antropologia economică a ajuns să fie divizată între formalști, care consideră că diferența dintre economia occidentală de piață și economiile primitive de subzistență este doar una graduală și substanțialiști, care cred că această diferență este una tipologică.¹⁹ Deși există o mare diversitate de puncte de vedere în interiorul orientării formaliste, Richard Wilk consideră că reacția critică la adresa substanțialismului ar putea fi rezumată în cinci idei ce pot fi regăsite în scrierile tuturor membrilor ei: (1) Substanțialiștii au înțeles greșit teoria microeconomică, deoarece nu au realizat că maximizarea, în sensul în care este ea discutată de către economiști, nu presupune neapărat existența piețelor sau a banilor. Orice lucru de interes pentru om, de la profitul financiar, până la timpul liber, sentimentul de securitate sau cel de dragoste, poate fi gândit prin prisma ideii de maximizare. (2) Substanțialiștii nu sunt niște persoane realiste, care să țină cont de starea de fapt din domeniul economic, ci niște romantici (după expresia lui Cook) a căror gândire e viciată de idei preconcepute, cum ar fi aceea după care ființa umană nu poate fi gândită ca un agent rațional egoist animat doar de interesul propriu. (3) Substanțialiștii nu au

¹⁹ S. Cook, *The Obsolete "Anti-Market" Mentality: A Critique of the Substantive Approach to Economic Anthropology*, în „American Anthropologist”, New Series, Vol. 68, No. 2, Part 1, Apr., 1966, pp. 323-345.

înțeles faptul că metodele formale funcționează foarte bine și în societățile non-occidentale deoarece în orice societate oamenii sunt raționali, care au la dispoziție resurse limitate pentru atingerea unor scopuri alternative. Este adevărat că instrumentele formale ar putea avea nevoie să fie rafinate și adaptate de la caz la caz, dar valabilitatea lor este indiscutabilă. (4) Substanțialistii sunt în mod esențial limitați de metodologia lor inductivă, prin care încearcă să colecteze date despre o multitudine de situații particulare și apoi să generalizeze pornind de la acestea. Formaliștii, pe de altă parte, consideră că metoda opusă, cea deductivă e mai bună, deoarece ea ne permite să explicăm fiecare instanțiere a unui comportament printr-o lege generală, valabilă pentru toți indivizii umani. (5) Sursa manierei eronate în care gândesc substanțialistii este gândirea lui Polanyi. Acesta a greșit considerând că legile economiei de piață nu funcționează în culturile primitive și în cele tradiționale. Pe de altă parte, în condițiile lumii de azi, tot mai multe societăți sunt atrase în interiorul sistemului economic mondial și preiau modelul acestuia, așa încât substanțialismul, chiar dacă ar fi funcțional, nu mai este relevant.²⁰

Atacul la adresa substanțialismului a condus la cristalizarea punctului de vedere formalist, care înseamnă, după opinia lui Barry L. Isaac, două idei fundamentale: (1) Ideea conform căreia modelele construite de microeconomia neo-clasică au o aplicabilitate universală, și din acest motiv sunt preferabile abordării substanțialistii atât în economia comparată, cât și în antropologia economică. În cuvintele lui Harold Schneider, „elementul unificator al gândirii formalistilor, prin contrast cu substanțialistii, este acceptarea parțială sau totală a aplicabilității trans-culturale a teoriei microeconomice formale.”²¹ (2) Antropologia economică nu mai este preocupată în primul rând de studiul societăților primitive și a celor arhaice, pentru care au fost concepute instrumentele utilizate de către substanțialisti, ci trebuie să se îndrepte către anumite aspecte ale comportamentului economic din lumea contemporană globalizată, unde teoria maximizării funcționează foarte bine.²²

Spre deosebire de substanțialisti, formalistii adoptă o metodologie individualistă, deoarece interesul lor este mereu îndreptat către problematica alegerii, iar alegerea este văzută ca o acțiune a agentului rațional individual, astfel că în centrul atenției este acum comportamentul individual, și nu instituțiile. Opoziția metodologică dintre cele două orientări a fost sintetizată pentru prim dată în articolul menționat mai înainte, al lui Scott Cook, în care el își denumeste adversarii cu termenul ușor peiorativ de „romantici”: „Formaliștii pot fi caracterizați ca fiind aceia care se ocupă de abstracțiuni nelimitate de tip sau loc și care sunt înclinați către introspecție sau sunt orientați sincron. Ei au o perspectivă științifică și o înclinație către matematizare, preferă modelul deductiv de investigare și aderă la o metodologie fundamental analitică (i.e. înclină către convingerea că părțile determină întregul). Romanticii, pe de altă parte, pot fi caracterizați ca fiind aceia care se ocupă de situații circumscrise spațial și

²⁰ R. Wilk, L. Cliggett, *op. cit.*, p. 10.

²¹ H.K. Schneider, *Economic Man. The Anthropology of Economics*, ed. II-a, Salem, Sheffield Publishing Company, 1989, p. 9.

²² B. Isaac, *op.cit.*, p. 18.

temporal și sunt înclinați către retrospecție sau orientați diacronic. Ei au o perspectivă umanistă și o înclinație către abordări non-matematice, preferă modelul inductiv de investigare și aderă la o metodologie fundamental sintetică (*i.e.* înclină către convingerea că întregul determină părțile).²³

Opoziția dintre formalști și substanțialiști reprezintă unul dintre multele episoade ale unei dezbateri continue de natură filosofico-metodologică dintre cele două mari tabere din domeniul științelor sociale. Barry Isaac sintetizează mai multe surse și oferă un tablou al acestei opoziții metodologice, indicând o listă de cupluri categoriale care reprezintă apanajul celor două direcții. Astfel, putem privi disputa dintre formalști și substanțialiști ca o nouă concretizare a seriei de dispute metodologice dintre: umanism și scientism; inductiv și deductiv; descriptiv și normativ; idealism și materialism; holism și individualism; interpretativ și pozitivist; sintetic și analitic; particularist și generalizant; altruism și egoism; determinism și libertate de alegere; romantism și raționalism și așa mai departe.²⁴ Această opoziție metodologică, ce se regăsește în știința economică în disputa dintre instituționalism și microeconomia neo-clasică, este expresia unor dileme perene de natură filosofică ce nu pot fi principial rezolvate într-o manieră tranșantă, ci doar prin opțiunea pentru una dintre alternative, de la caz la caz, în condițiile în care o soluție definitivă nu există.

Imposibilitatea de a tranșa definitiv acest fel de controverse filosofice și metodologice explică de ce disputa dintre formalști și substanțialiști nu s-a încheiat cu victoria definitivă și explicită a niciuneia dintre părți, ci s-a atenuat treptat și s-a sfârșit nedecis. Dacă ar fi să alegem totuși un învingător, am putea spune că, în cele din urmă, punctul de vedere formalist pare să fi prevalat, deoarece liderul celeilalte orientări, George Dalton, a ajuns în cele din urmă să fie de acord că substanțialismul se adecvează doar pentru studiul economiilor pre-coloniale, tribale, primitive, tradiționale și în genere pentru cele din societățile pre-statale, ceea ce l-ar fi șocat pe Polanyi, care a fost interesat de cercetarea economiilor non-europene tocmai pentru a putea construi un cadru cu adevărat universal pentru studiul comparativ al economiei.

Pe de altă parte, lucrurile ar putea fi interpretate și altfel, după cum sugerează Richard Wilk. Astfel, avem libertatea de a considera că punctul de vedere formalist ar putea fi rezumat în ideea după care raționalitatea economică a individului care urmărește maximizarea se regăsește în toate societățile și în orice formă de comportament. La rândul său, punctul de vedere substanțialist poate fi rezumat în convingerea după care economia este un tip de activitate umană care este integrat, instituționalizat și înglobat în diferite instituții sociale, aparținând diverselor culturi. Dacă vom analiza cu atenție aceste afirmații, consideră Wilk, vom observa că ele nu sunt mutual exclusive, adică nu se neagă una pe cealaltă, astfel că pot fi ambele adevărate simultan.²⁵ În același mod, este posibil ca ambele să fie greșite, astfel că este posibil să formulăm puncte de vedere alternative pentru fiecare.

²³ S. Cook, *op.cit.*, p. 327.

²⁴ B. Isaac, *op.cit.*, p. 20.

²⁵ R. Wilk, L. Cliggett, *op.cit.*, p. 12.

Astfel, există mai multe alternative posibile pentru ipoteza formalistă a raționalității economice: (1) Oamenii nu sunt raționali în sens formalist, ci iraționali sau non-raționali, astfel că am putea defini alte tipuri de raționalitate umană, diferite de aceea bazată pe maximizare; (2) Raționalitatea economică este caracteristică numai pentru anumite tipuri de comportament, ori pentru anumite grupuri sociale; (3) Raționalitatea economică așa cum a fost definită de către economiști este un concept circular, vag sau lipsit de sens, deoarece existența ei nu poate fi demonstrată ca atare; (4) Raționalitatea economică este de găsit numai în anumite tipuri de societăți.²⁶

În mod analog, putem formula alternative și pentru ideea fundamentală a substanțialismului, conform căreia economia este întotdeauna înglobată, conținută în instituțiile sociale: (1) Economia este un sub-sector autonom al societății, și nu e conținută în altceva; (2) Societatea este conținută în economie, și nu invers; (3) Economia este conținută doar parțial în instituțiile sociale; (4) În fiecare societate, economia este conținută în societate într-un mod specific, astfel că nu există tipuri general valabile; (5) Economia nu se reduce la un sector al societății ori la un tip de comportament, ci este prezentă în orice activitate umană.²⁷

Deși nu se poate spune că disputa despre care am vorbit a luat sfârșit prin impunerea punctului de vedere al uneia dintre părți, ea nu este totuși lipsită de merite. Dincolo de problemele de metodologia cercetării antropologice, care țin de domeniul propriu al antropologiei economice, consideră Wilk, ea are meritul de a fi ridicat o serie de alte întrebări deosebit de interesante și pentru alte sfere ale cercetării, precum: E posibil să prezicem comportamentul uman? Cum ar trebui să înțelegem raționalitatea? Cum putem stabili dacă cineva acționează din interes egoist? Diferența dintre economia occidentală și celelalte este una graduală ori una tipologică? Există legi economice universale, valabile pentru orice societate?

BIBLIOGRAFIE

1. Dalton, G., (1969), *Theoretical Issues in Economic Anthropology*, in „Current Anthropology”, no. 10.
2. Gudeman, S., (2004), *The Anthropology of Economy*, Oxford, Blackwell Publishing.
3. Halperin, R.H., (1994), *Cultural Economies Past and Present*, Austin, University of Texas Press.
4. Polanyi, K., (2001), *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, Beacon Press.
5. Schneider, H.K., (1989), *Economic Man. The Anthropology of Economics*, ed. II-a, Salem, Sheffield Publishing Company.
6. Wilk, R., Cliggett, L., (2007), *Economies and Cultures. Foundations of Economic Anthropology*, Second Edition, Boulder, Colorado, Westview Press.

²⁶ *Loc. cit.*

²⁷ *Loc. cit.*